

Łukasz Węgrzyn

Granice nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady na terenie okupowanej Polski

Na terytorium okupowanej Polski w okresie drugiej wojny światowej naziści założyli dwa szczególne rodzaje obozów: koncentracyjne (Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau, KL Lublin, KL Płaszów) i zagłady (SS-Sonderkommando Kulmhof, Sonderkommando Belzec der Waffen-SS, SS-Sonderkommando Treblinka, SS-Sonderkommando Sobibor). Każdy z nich stanowił pewien zamknięty obszar, którego granice wyznaczone były w postaci konkretnych obiektów liniowych i punktowych. Morfologicznie można wyróżnić granice wewnętrzne (oddzielające strefy wewnątrzobozowe) bezpośrednie (granica właściwa) oraz zewnętrzne. Bezpośrednie granice obozów były zróżnicowane: od pojedynczego płotu aż do wielokrotnych linii drutów kolczastych z wieżami strażniczymi. Najslabiej rozwiniętą granicę miał Kulmhof, natomiast najsilniej rozwiniętą strefę graniczną z systemem izolacji wykształcił Auschwitz-Birkenau. Głównym celem artykułu jest analiza i typologia części składowych granic nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady na terenie okupowanej Polski.

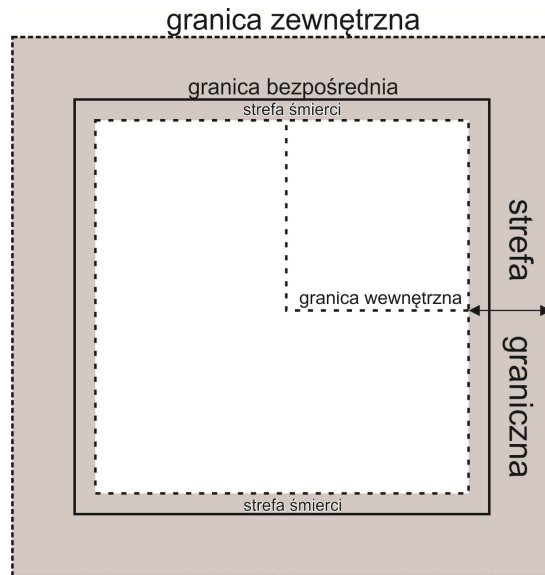
Słowa kluczowe: obozy koncentracyjne, obozy zagłady, granica, morfologia.

1. Wprowadzenie

Polityka III Rzeszy odznaczyła się szczególnym terrorem wobec ludności krajów okupowanych, w tym Polski. Program izolacji przeciwników narodowo-socjalistycznego reżimu oraz fizycznej eksterminacji określonych grup ludnościowych bądź narodowościowych był realizowany m.in. poprzez zakładane w tym celu obozy koncentracyjne i zagłady. Na terenach okupowanej Polski naziści utworzyli obozy koncentracyjne: KL Auschwitz-Birkenau (obok Oświęcimia), KL Lublin (na obrzeżach Lublina) i KL Płaszów¹ (w jednej z dzielnic Krakowa) oraz obozy zagłady (śmierci): Kulmhof (w Chełmnie nad Nerem), Belzec (nieopodal Bełżca), Sobibor (obok wsi Sobibór) i Treblinka (w okolicy Trebłinki). Ich lokalizacja była różna. Część usytuowano w bliskim otoczeniu zabudowy mieszkalnej bądź na terenach sąsiadujących, a część starano się całkowicie odizolować od otoczenia w promieniu nawet kilku kilometrów, wyko-

¹ Początkowo pełnił funkcję obozu pracy, później przemianowany na obóz koncentracyjny.

rzystując do tego celu tereny ze sprzyjającymi warunkami naturalnymi, w szczególności lasy. Miało to służyć zachowaniu tajemnicy dokonywanych w nich zbrodni. Same obozy stanowiły zamknięte obszary, podzielone na części funkcjonalne (granicą fizyczną bądź umownie – na planie obozu na podstawie funkcji poszczególnych obiektów zagospodarowania przestrzeni obozowej). Lagry były odizolowane od terenów sąsiednich elementami granicznymi, które przyjmowały postać zarówno obiektów liniowych (ciągi drutów kolczastych, parkanów drewnianych itp.), jak i punktowych (wieże strażnicze). Elementy te stanowiły w pierwszej kolejności zabezpieczenie obozów przed ucieczką więźniów i należy je traktować jako granice bezpośrednie. Miały one za zadanie maksymalnie odizolować osadzonych od świata zewnętrznego, a ponadto stanowiły niekiedy barierę dla wzroku ludzi z zewnątrz, co miało na celu dochowanie tajemnicy tego, co się w obozach działo. Dalej od nich czasami stosowano dodatkowe ogrodzenia, które można zaliczyć do kategorii granic zewnętrznych, stanowiących uzupełniające źródło zabezpieczenia obozu, pełniące także funkcje maskujące. Wyróżnić można też granice wewnętrzne, które oddzielały poszczególne części lagru od siebie. Były to strefy funkcjonalne lub odcinki, części obozu. Niektóre z obozów posiadały dodatkowy pas pomiędzy linią baraków a pierwszą linią ogrodzenia, który stanowił tzw. strefę śmierci. Strefę tę wraz ze wszystkimi typami ogrodzenia i granic zewnętrznych obozu można określić mianem strefy granicznej (ryc. 1).

Ryc. 1. Typy granic obozów w ujęciu schematycznym
Źródło: opracowanie własne

2. Obozy koncentracyjne

Pierwszym obozem, jaki naziści założyli na terenach okupowanej Polski, był Auschwitz-Birkenau. Dokonano tego 14 czerwca 1940 r. na obrzeżach Oświęcimia, wykorzystując na zabudowania części macierzystej (Auschwitz I) obiekty byłych koszarów wojska polskiego, znajdujące się na terenie tzw. Osady Barakowej, założonej specjalnie dla robotników sezonowych i uchodźców z Galicji. Rok później, w październiku 1941 r., na terenie wsi Brzezinka, położonej kilka kilometrów od Auschwitz I, naziści rozpoczęli budowę drugiej części kompleksu – Birkenau. Należy podkreślić, że wszystkich mieszkańców wsi Brzezinka oraz okolicznych miejscowości (Rajska, Babc, Broszkowic, Boru, Bud, Harmęż i Pław) wysiedlono, co stanowiło konsekwencję tworzenia tzw. strefy interesów obozu Auschwitz-Birkenau. Zarówno obóz macierzysty, jak i Birkenau stanowiły zamknięte obszary – odgródzone od świata zewnętrznego długą linią drutów kolczastych wraz z posterunkami wież strażniczych. Tak wykształcona strefa graniczna była charakterystyczna dla wszystkich wymienionych obozów koncentracyjnych, lecz w swojej szczegółowej postaci morfologicznej była nieco odmienna. W przypadku Auschwitz-Birkenau można mówić również o quasi-granicy, którą była linia wyznaczająca strefę interesów obozu. Był to zarządzany przez SS obszar o powierzchni ponad 40 km², powstały na początku 1941 r. po wysiedleniach Polaków i Żydów z położonych w pobliżu obozu wsi oraz mieszkańców jednej z dzielnic Oświęcimia. Wytyczenie tej strefy było wynikiem dążności władz obozu do usunięcia z okolicy świadków zbrodni dokonywanych przez SS, jak i też utrudnienia kontaktów więźniów ze światem zewnętrznym². Nie stanowiła ona w sensie fizycznym żadnej linii ani szeregu obiektów, jak np. ciągu drutów kolczastych i posterunków strażniczych, ale była drugim elementem granicy, o którym należy wspomnieć w niniejszych rozważaniach.

We właściwej formie ogrodzenie obozu macierzystego Auschwitz I składało się z podwójnej linii drutów kolczastych pod napięciem elektrycznym oraz ośmiu wież strażniczych. Ósmy posterunek straży w postaci wieżyczki znajdował się na wartowni przy bramie głównej, tuż przy granicy obozu, dlatego można zaliczyć ją do elementów granicznych. Warto dodać, że wieżyczki nie były położone bezpośrednio na linii ogrodzenia, ale tuż za nią. Na linii ogrodzenia umieszczono również bramę wejściową ze sławnym napisem *Arbeit macht frei*. Istniała również tzw. strefa śmierci (*Todszone*) pomiędzy wewnętrzną linią ogrodzenia i najdalej wysuniętą ścianą baraków, której przekroczenie

² http://www.70.auschwitz.org/index.php?option=com_content&view=article&id=190&Itemid=176&lang=pl

równało się natychmiastowej śmierci z karabinu strażnika z wieży. Od południowego wschodu oraz południa (od strony dróg) postawiono betonowy mur, który można zaliczyć do całości strefy granicznej obozu, gdyż jego zadaniem było zasłonięcie terenu w celu zatajenia działań prowadzonych w obozie. Bezpośrednią granicę Auschwitz I stanowiła zatem linia drutów kolczastych wraz z sąsiadującymi wieżyczkami, czego uzupełnieniem był niekompletnie otaczający obóz betonowy mur.

W Auschwitz II (Birkenau) mamy do czynienia z podobną formą ogrodzenia, składającą się z długiej linii pojedynczych drutów kolczastych oraz wieżyczek strażniczych. Nie było tam jednak szczelnego muru, mającego izolować obóz wizualnie. Należy dodać, że linia drutów nie tylko była granicą obozu jako całości, ale stanowiła również rodzaj granicy wewnętrznej, oddzielającej poszczególne części obozu (odcinki) od siebie. Zatem można mówić tu o granicy zewnętrznej, jak i wewnętrznej. Na linii ogrodzenia zewnętrznego umieszczona była wartownia główna SS wraz z bramą. Wszystkie 27 wieżyczek zlokalizowano poza linią ogrodzenia, lecz w jej bardzo bliskim sąsiedztwie, a kilka z nich w większym oddaleniu od granicy obozu.

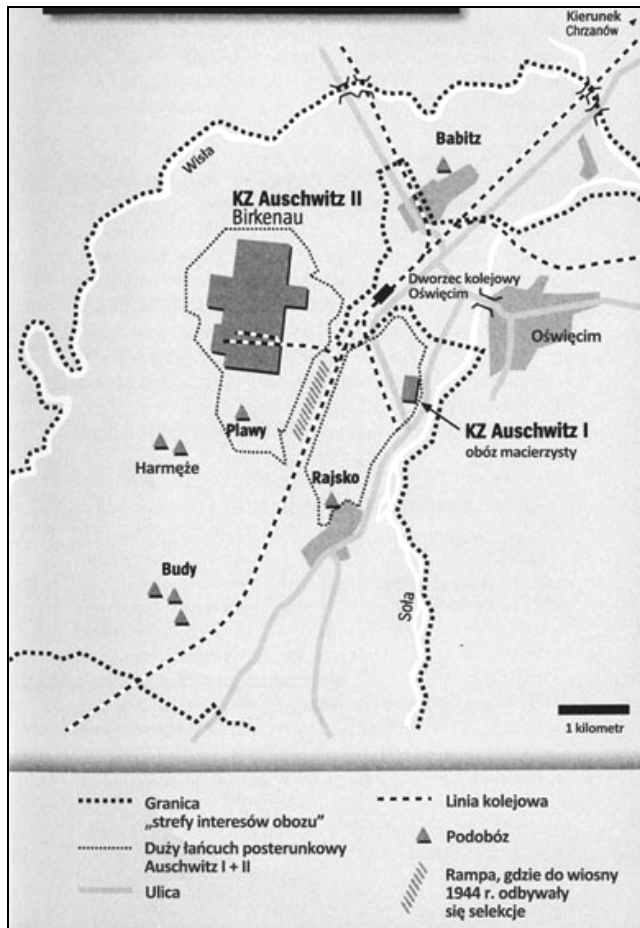
Dodatkowo można wyróżnić tzw. mały i duży łańcuch straży, otaczający poszczególne części kompleksu obozowego. Mały łańcuch straży (*Kleine Postenkette*) zamykał obszar obozu macierzystego i Brzezinki, natomiast duży łańcuch (*Grosse Postenkette*) był rozstawiony o wiele szerzej i tworzył przylegające do siebie ściśle kontrolowane obszary zabezpieczenia dodatkowego obozów, których przekroczenie odbywało się za okazaniem specjalnej przepustki (Strzelecka 1995, s. 58).

Wspomniana wcześniej strefa interesów obozu (*Interessengebiet*) została utworzona w celu uzyskania pewnych korzyści przez władze obozowe:

- przejęcia znacznego arealu ziem uprawnych i „produktywizacji” więźniów (reedukacja osadzonych); sprzedaż płodów rolnych miała przynieść SS wymierny dochód;
- usunięcia z terenów przyobozowych ludności polskiej, co miało utrudnić organizowanie ucieczek i utrzymywanie przez więźniów kontaktów ze światem zewnętrznym;
- stworzenia na tym terenie co najmniej dwóch wzorcowych wiosek szkoleniowych dla rolników z Niemiec.

Auschwitz miał odgrywać istotną rolę w zagospodarowaniu w przyszłości niemieckiego Wschodu. Idea ta została jednak porzucona, a w jej miejsce w Rajsku i Harmężach powstały eksperymentalne stacje rolnicze SS. Niezależnie od powyższych faktów, strefa interesów obejmowała określony obszar, z wyraźnie wytyczonymi granicami. Rozciągała się w ostatecznej formie w rozwidleniu rzek Wisły i Soły, w granicach biegnących od Broszkowic

wzdłuż Soły do wsi Bielany, stamtąd przez Łęki, Skidzin, Wilczkowice obok Brzeszcz do Wisły, a dalej jej biegiem do ujścia Soły pod Broszkowicami (Piper Świebocka 1993, s. 25). Strefa interesów była zorganizowana jako osobny, wydzielony z administracji cywilnej okręg administracyjny (*Amtsbezirk*), na którego czele stał komendant obozu (Strzelecka 1995, s. 58). Ze strefy tej wyłączono fragment po wschodniej stronie – były to tereny zachodniego obrzeża Oświęcimia, ze stacją kolejową po zachodniej stronie Soły (ryc. 2). Decyzję taką podjęto w celu umożliwienia swobodnego dostępu mieszkańców do stacji kolejowej. Obszar strefy interesów był stale patrolowany przez esesmanów³.

Ryc. 2. Kategorie granic KL Auschwitz-Birkenau
Źródło: H.-J. Lang (2013, b.n.)

³ http://www.ofpc.pl/pliki/PIOTR_SETKIEWICZ.pdf

KL Lublin założony został pod koniec 1941 r. na terenach wsi podlubelskich (Dziesiąta, Kalinówka i kol. Abramowice). Od północy graniczył bezpośrednio z ruchliwą arterią prowadzącą do Zamościa, od południa i wschodu z gospodarstwami wiejskimi, a od zachodu sięgał aż do przedmieścia Lublina. Nie był obozem wyizolowanym, wręcz teren, na jakim powstał, był pozbawiony drzew, budynków i jakiegokolwiek osłony, co sprawiało, że był widoczny nawet z dużych odległości. Takie usytuowanie obozu na odsłoniętym terenie nie wpłynęło mimo to na zastosowanie jakiegoś konkretnego czynnika maskującego. Zabezpieczeniem obozu miała być dobrze zorganizowana strefa graniczna. Można więc tu wyróżnić granice poszczególnych pól więźniarskich oraz granicę zewnętrzną obozu. Poszczególne pola odgraniczone były podwójnym ogrodzeniem z drutów kolczastych, wzniesionych na słupach drewnianych o wysokości 2,2 m. Dodatkowo zainstalowano 70 cm odkosy na zakończeniu słupów, które oplatały także druty kolczaste. Sieć drutów również wypełniała przestrzeń między dwoma rzędami ogrodzenia. Przestrzeń między drutami była starannie wyczyszczona z roślinności i wysypana białym tłuczniem, aby zwiększyć widoczność w nocy. Istniała również „strefa śmierci”, która zgodnie z zasadą zajmowała przestrzeń między ogrodzeniem a barakami. Oddzielono ją wysoką na 80 cm przegrodą z drutu kolczastego. Zewnętrzna granica obozu była otoczona pojedynczym rzędem drutów kolczastych. Takie ogrodzenie zastosowano również w celu izolacji części budynków – łaźni i komór gazowych oraz budynku dużego krematorium. Pojedynczą linią były ogrodzone także magazyny materiałów budowlanych, mieszkanie komendanta, psiarnia. Wieże strażnicze były elementem wewnętrznej granicy obozu lubelskiego, oddzielającej poszczególne pola więźniarskie od siebie. Łącznie ustawiono 18 drewnianych wież o wysokości ok. 8 m każda. Wzniesiono je na narożnikach pól i pośrodku dłuższego boku pierwszego i piątego pola. Istniał również tzw. duży łańcuch straży i łańcuch mały. W ciągu dnia po zewnętrznej stronie granic obozu rozstawiano tzw. dużą postenkettę. Były to pojedyncze posterunki stojące, uzbrojone w ręczne automaty. Do ich zakresu obowiązków należało strzelanie do więźniów podejrzanych o próbę ucieczki, udaremnienie kontaktów z osobami spoza obozu oraz niedopuszczanie do ich gromadzenia się w pobliżu bram i drutów. W ciągu dnia główną siłą warty stanowiła duża postenketta, nocą natomiast najstarszanniej strzeżono pola więźniarskie (mały łańcuch). Przede wszystkim ustawiano wokół nich dodatkowe posterunki. W budkach wartowniczych, które stały przy bramach wiodących na pole, czuwało po trzech wartowników, podczas gdy w ciągu dnia w każdej przebywał zazwyczaj jeden SS-man⁴. Duży łańcuch straży stanowił w przypadku tego obozu granicę bezpośrednią. Zewnętrznej nie wyznaczono.

⁴ <http://www.majdanek.com.pl/obozy/majdanek/strzezenie%20obozu.html>

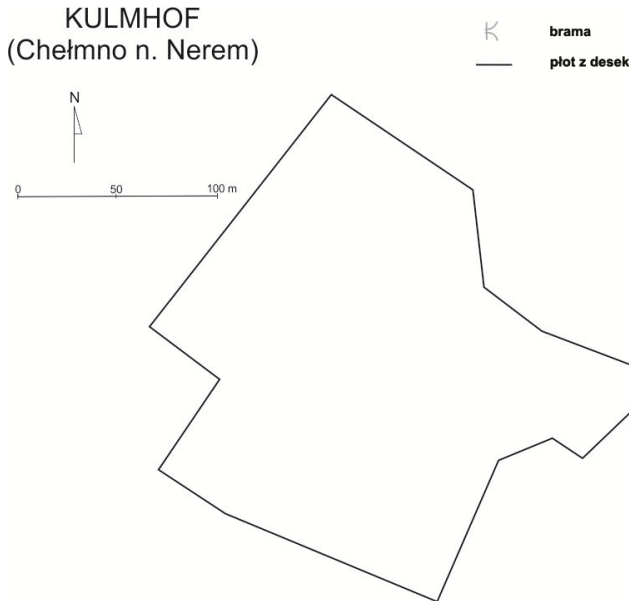
Obóz koncentracyjny Płaszów powstał pod koniec 1942 r. i pierwotnie pełnił funkcję karnego obozu pracy przymusowej dla Żydów, później także dla Polaków. Został zlokalizowany na terenie dwóch cmentarzy żydowskich, krakowskiego i podgórskiego, w dawnej dzielnicy Krakowa – Podgórze. W trakcie rozbudowy obozu cmentarze zostały całkowicie zniszczone, a kamienie nagrobne wykorzystano do utwardzania dróg i na podmurówki baraków. Położenie obozu płaszowskiego było związane z istnieniem kamieniołomu na Podgórzu, w którym mieli pracować (w ramach systemu wyniszczającego) żydowscy więźniowie, oraz węzłowej stacji kolejowej Kraków-Płaszów (zapewniała sprawną komunikację z pobliskim gettem na Podgórzu i dalej z obozem w Oświęcimiu). Topograficznie obóz był położony wśród wzgórz wschodniego zakola Krzemionek, kilkukilometrowym pasmem otaczających od południa Podgórze, prawobrzeżną dzielnicę Krakowa. Od północy obóz osłonięty był wzniesieniem, mieszczącym u swego wschodniego krańca kamieniołomy miejskie i wapiennik, od wschodu graniczył na dużej przestrzeni z ulicą Wielicką. Lager zajmował powierzchnię 80 ha (Kiełkowski 1981, s. 101–102). Obozem koncentracyjnym stał się dopiero wiosną 1944 r.

Obóz miał nieregularny, wieloboczny kształt. Otoczony był podwójną linią drutów kolczastych na drewnianych słupach, gdzie w zewnętrznej linii płynął prąd. Pomiędzy liniami wewnętrzną i zewnętrzną wydzielono kilkumetrowy korytarz, na którym położono zasieki drutu kolczastego ułożonego w spiralne wały, a w środku biegł wolny pas dla wartowników. W korytarzu tym ustawiono 12 wież strażniczych różnego typu (zróżnicowane pod względem wysokości). Obóz płaszowski był podzielony na trzy zasadnicze części – mieszkalną, warsztatową i administracyjną. Każdą z nich oddzielono pojedynczą linią drutów. Zastosowano również odgradzenia z drutów do niektórych pól obozowych, rozdzielając np. baraki męskie od kobiecych, „obóz polski” od „żydowskiego”; dodatkowymi ogrodzeniami rozdzielano magazyny żywnościowe, szpital obozowy, magazyny mienia żydowskiego, stajnie (Kotarba 2009, s. 42–43). Obóz miał jedynie granicę bepośrednią.

3. Obozy zagłady

Pierwszy z obozów zagłady (Kulmhof) został założony w Kraju Warty, w miejscowości Chełmno nad Nerem. Decyzję o jego utworzeniu podjęto jesienią 1941 r., jeszcze przed konferencją w Wannsee, na której ustalono szczegóły „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”. Był to prymitywny obóz, zlokalizowany niemalże w centrum Chełmna, na terenie małego, jednopiętrowego pałacyku, w momencie utworzenia obozu – niezamieszkanego, otoczonego starym parkiem. Okolice Chełmna były pokryte połaciami iglastych lasów, o gę-

tym podszyciu, co sprawiało, że teren był wybitnie nieprzejrzysty. Niemniej sam obóz nie graniczył bezpośrednio z lasem, lecz istniał w sąsiedztwie zabudowy wsi, której mieszkańców częściowo wysiedlono. Pozostawiono tych, którzy byli potrzebni Niemcom do świadczenia różnego rodzaju usług. Obóz Kulmhof zajmował powierzchnię ok. 3 ha, co w porównaniu z powierzchnią obozów Operacji Reinhardt⁵ stawiało go na ostatnim miejscu pod względem powierzchni. W celu zamaskowania działania wewnątrz obozu zbudowano wysoki płot drewniany (Bednarz 1946, s. 10–12, Serwański 1964, s. 36–37) (ryc. 3).

Ryc. 3. Granica obozu Kulmhof
Źródło: opracowanie własne

Należy wspomnieć, że Kulmhof podzielony był na dwie części. Podział ten wynikał z funkcji, jakie miały pełnić poszczególne części obozu. Teren pałacyku, gdzie mordowano ludzi spaliniami w specjalnych ciężarówkach, stanowił obóz właściwy. Natomiast w oddalonym o ok. 5 km Lesie Rzuchowskim palono i grzebano ofiary gazowań. Granicę obszaru, gdzie znajdowały się krematoria i doły paleniskowe, wyznaczał ze wszystkich stron las. Był on naturalną granicą obozu i pełnił funkcje maskujące. P. Montague (2012, s. 91) stwierdza jednak,

⁵ Operacja Reinhardt – kryptonim akcji zagłady Żydów w Generalnym Gubernatorstwie, w ramach tzw. ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej. W konsekwencji tej akcji utworzono trzy ośrodki zagłady na terenach okupowanej Polski: Treblinka, Sobibor i Belzec.

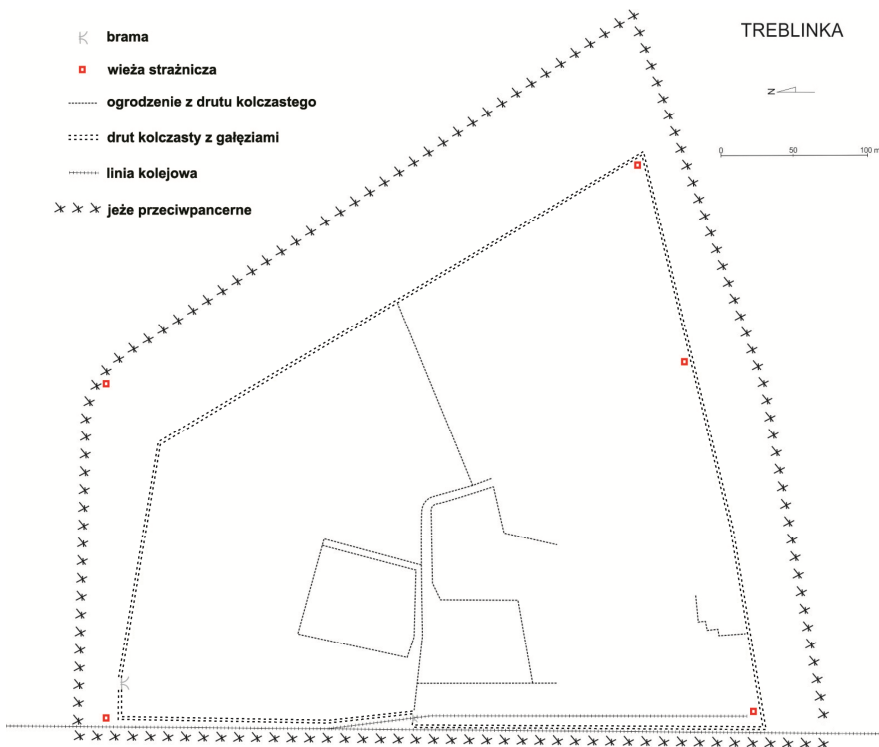
że w późniejszym okresie funkcjonowania obozu teren lasu, gdzie palono i grzebano zwłoki, ogrodzono płotem. Nie podaje jednak, jakiego rodzaju był to płot.

Obóz Sonderkommando Belzec der Waffen-SS był pierwszym ośrodkiem zagłady utworzonym w ramach Operacji Reinhardt. Założony został w marcu 1942 r., na południowo-wschodnim pograniczu wsi Belżec i obejmował obszar nieregularnego prostokąta o powierzchni 6–7 ha. Zlokalizowano go na piaszczystym terenie, wznoszącym się z południowego zachodu w kierunku północno-wschodnim, o deniwelacji rzędu 10 m. Od strony wschodniej i północnej otaczał go las, stanowiąc naturalną zasłonę obozu, a od strony zachodniej, u wjazdu bocznicy w głąb obozu występowało rzadsze zadrzewienie (Kola 2000, s. 7). Cały teren obozu otoczony był podwójnym drutem kolczastym. Naziści później wprowadzili dodatkowe zabezpieczenie w postaci zwojów drutu kolczastego, umieszczone pomiędzy podwójnymi liniami drutów. Od strony użytkowanej linii kolejowej (po południowo-zachodniej stronie) drut kolczasty przysłonięty był drewnianym płotem oraz ściętymi gałęziami, tworząc dodatkowe zamaskowanie przed potencjalnymi świadkami (Kuwalek 2005, s. 14). Od strony wschodniej elementem obronnym przed dostępem do obozu były bloki ściętych drzew. Obóz podzielony był na dwie części: I – strefa administracyjna i przyjęć transportów (północna i zachodnia część); II – tzw. strefa śmierci (wschodnia część). Oba fragmenty obozu były od siebie oddzielone linią drutów kolczastych z siatką gałęzi. Dodatkowo w strefie śmierci oddzielono wąską ścieżkę prowadzącą do komory gazowej liniami drutów kolczastych z obydwu jej stron, również zakamuflowanych gałęziami⁶.

Drugi obóz Operacji Reinhardt został zbudowany w lasach sobiborskich, nieopodal wsi Sobibór. Pod względem lokalizacyjnym był to najlepiej odizolowany od świata zewnętrznego obóz spośród wszystkich tego typu. Można sądzić, że o wyborze miejsca na utworzenie ośrodka zagłady przesądziło przede wszystkim istnienie stacji kolejowej z rampą w samym centrum bagiennego lasu, przez który przebiegała linia kolejowa Chełm–Włodawa o charakterze lokalnym i małym nasileniu ruchu. Zabagnione otoczenie leśne było idealnym elementem maskującym. Naturalną, ale niebezpośrednią linię graniczną stanowił również od strony wschodniej odległy o 3–4 km Bug, którego nie można zaklasyfikować jako granicy *sensu stricto*. Obóz obejmował powierzchnię ok. 12 ha. Jak wspomniano, obóz był ze wszystkich stron otoczony lasem, a od strony wschodniej rampą kolejową, za którą dalej na wschód znajdowały się również tereny leśne. Jedynie od strony południowej nieduży teren był względnie otwarty, na wysokości obozu, gdzie znajdowała się brama wejściowa oraz wjazd na rampę kolejową (Bem 2011, s. 74). Cały obóz ogrodzono potrójną linią

⁶ R. Reder (1946, s. 40) podaje, że był to płot z szarych desek.

drutów kolczastych, pozostawiając jedyne wyjście przez stale strzeżoną bramę w północno-wschodniej jego części. Zewnętrzna linia drutów została dodatkowo opleciona gałęziami w celach maskujących. Wokół obozu, na szerokości 15 m, teren zaminowano. Miało to chronić przed ewentualnymi atakami partyzantów oraz zapobiegać ucieczkom (Blatt 2002, s. 203, 2010, s. 270). Na terenie obozu rozlokowano również wieże strażnicze. Rozmieszczone były po stronie południowej, pięć po stronie zachodniej i północnej oraz jedna w Obozie III – strefie śmierci (Blatt 2010 s. 270, Sulimierski 1993, s. 10). Na planie Rutherforda⁷ (2002) oznaczono bardzo szczegółowo podział wewnętrzny obozu. Wykorzystano do tego głównie ogrodzenie z drutu kolczastego. Odgraniczono od siebie tym sposobem część przeznaczoną na kwatery dla Ukraińców, strefę budynków gospodarczych i technicznych oraz wydzielono strefę śmierci (Obóz III). Dodatkowo Obóz III osłonięty był linią drutów kolczastych poprzeplatanych gałęziami. Specjalną ścianą z gałęzi odgradzono również wąską drogę (*Der Schlauch*) prowadzącą od części obozu, gdzie przyjmowano transporty, do komór gazowych.

Ryc. 4. Granice obozu Treblinka
Źródło: opracowanie własne

⁷ <http://www.deathcamps.org/sobibor/pic/bmap21.jpg>

Ostatnim z obozów Operacji Reinhardt był ośrodek zagłady położony nieopodal Treblinki. Zbudowany wiosną 1942 r., zlokalizowany został obok istniejącego wcześniej obozu pracy, przy bocznicy kolejowej odchodzącej w kierunku otwartych terenów od linii kolejowej Małkinia–Sokołów Podlaski. Teren obozu od strony północnej i wschodniej był częściowo zasłonięty lasem. Od południa i zachodu teren był otwarty. Takie usytuowanie obozu mogło wpłynąć na wygląd jego strefy granicznej, bowiem granica była podwójna. Bezpośrednio obóz otoczony był podwójną linią drutów kolczastych poprzeplatanych gałęziami. W górną część ogrodzenia wtykano gałęzie jałowca w celu podwyższenia i dodatkowego zamaskowania. Druga granica natomiast przebiegała w odległości kilkudziesięciu metrów od pierwszej linii i stanowiły ją kozły przeciwpancerne z rozplecionymi zwojami drutu kolczastego. Dodatkowo podzielono obóz wewnątrz na trzy części, a każdą z nich rozdzielono od siebie ogrodzeniem z drutów kolczastych (ryc. 4). Nieodzownym elementem było pięć wież strażniczych rozstawionych mniej więcej w narożnikach obozu, a dodatkowo jedna w centrum strefy śmierci, wewnątrz obozu (Kopówka 2002, s. 8–9, Chrostowski 2004, s. 32). Do obozu prowadziła jedna brama główna, natomiast na rampę wewnątrz obozu wjazd możliwy był przez jedną z licznych mniejszych bram.

4. Podsumowanie

Przedstawiona ogólna charakterystyka granic nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady, jakie funkcjonowały na terytorium okupowanej Polski w okresie drugiej wojny światowej, dowodzi ich zróżnicowania.

Podstawowym wnioskiem jest to, że każdy z analizowanych obozów miał wyznaczoną granicę bezpośrednią. Była ona zróżnicowana w każdym z przypadków. Wszystkie obozy zagłady charakteryzowały się tym, że w granicach bezpośrednich stosowano dodatkowo element maskujący, pozwalający zachować tajemnicę działań wewnątrz obozu. W obozach koncentracyjnych nie stosowano takich środków ostrożności, mimo że również dokonywano w nich masowych zbrodni na więźniach, a co więcej, znajdowały się w bliskim sąsiedztwie zabudowań miejscowości, w obrębie których były lokalizowane. Obozy Operacji Reinhardt wykazywały pewną, nie do końca zrozumiałą zależność – im były one bardziej zamaskowane przez czynniki naturalne, tym poziom dodatkowych zabezpieczeń był względnie większy. Najbardziej zamaskowany był Sobibor, otoczony z każdej strony bagnistym lasem, z dala od skupisk osadniczych. Mimo to otaczała go potrójna linia drutów z gałęziami oraz zaminowane przedpole. Podwójne ogrodzenie z gałęziami oraz linię zapór przeciwczołgowych miała Treblinka, usytuowana częściowo na otwartym terenie, Belzec zaś, położony w bliskim sąsiedztwie zabudowań wsi Belzec, był zamaskowany jedynie

od strony linii kolejowej, mimo niepełnego otoczenia go przez zadrzewienie. Wyjątkiem był Kulmhof, utworzony niemal w centrum wsi Chełmno nad Nerem, gdzie zastosowano jedynie płot z desek, bez jakichkolwiek innych zabezpieczeń. Przyczyną takiego stanu mogły być zupełnie inne przesłanki. Obóz Kulmhof, pierwszy z ośrodków zagłady, został założony decyzją gauleitera Kraju Warty Arthura Greisera, który chciał dokonać szybkiej eksterminacji ludności żydowskiej z tej części okupowanej Polski, jednocześnie wykorzystując do tego pierwsze, niestacjonarne komory gazowe. Chęć szybkiego wykonania zadania mogła wpłynąć na prowizoryczność i tymczasowość obozu, w tym jego ogrodzenia.

Tabela 1. Występowanie określonych typów granicy w obozach

Obozy		Typ granicy		
		wewnętrzna	bezpośrednia	zewnętrzna
Koncentracyjne	KL Auschwitz-Birkenau			
	KL Lublin			
	KL Płaszów			
Zagłady	Kulmhof			
	Belzec			
	Sobibor			
	Treblinka			

Źródło: opracowanie własne.

W grupie obozów koncentracyjnych, w KL Auschwitz-Birkenau zastosowano wszystkie typy granic omówione w artykule (tab. 1). Do tego zewnętrzne granice stanowiły nie tylko łańcuchy straży, ale i strefa interesów, rozciągająca się wiele kilometrów od bezpośrednich granic obozu. Było to związane z tym, że łączył on cechy obozu koncentracyjnego z ośrodkiem zagłady, miał stanowić wzorcowe miejsce tego typu na ziemiach polskich. Istniało ponadto pewne powiązanie z miastem Oświęcim, które także miało stać się wzorcowym miastem niemieckim. Sam KL Auschwitz-Birkenau miał istnieć po zakończeniu wojny jako miejsce zsyłania przeciwników politycznych Rzeszy. Chociażby z tych powodów naziści dołożyli wielu starań w celu jak najsilniejszego zabezpieczenia obozu, a w związku z tym kontroli ruchu wewnątrz- i zewnątrzobozowego oraz izolacji. Obozy KL Lublin i Płaszów nie miały takiej rangi w strukturze nazistowskich łagrów, co wpłynęło na ich mniej zaawansowany system graniczny.

Literatura

- Bednarz W., 1946, *Obóz straceń w Chełmnie nad Nerem*, Warszawa.
- Bem M., 2011, *Sobibór – niemiecki ośrodek zagłady 1942–1943*, Włodawa/Sobibór.
- Blatt T., 2002, *Z popiołów Sobiboru (skąd nie było powrotu)*, Włodawa.
- Blatt T., 2010, *Ucieczka z Sobiboru*, Warszawa.
- Chrostowski W., 2004, *Extermination Camp Treblinka*, London.
- Kielkowski R., 1981, *...zlikwidować na miejscu! Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Krakowie*, Kraków.
- Kola A., 2000, *Hitlerowski obóz zagłady Żydów w Bełżcu w świetle źródeł archeologicznych. Badania 1997–1999*, Warszawa–Waszyngton.
- Kopówka E., 2002, *Treblinka – nigdy więcej*, Treblinka.
- Kotarba R., 2009, *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945*, Warszawa–Kraków.
- Kuwałek R., 2005, *Obóz zagłady w Bełżcu*, Lublin.
- Lang H.-J., 2013, *Kobiety z bloku 10*, Warszawa: http://cyfroteka.pl/ebooki/Kobiety_z_bloku_10-ebook/p84490i99819 (dostęp: 25.11.2015).
- Montague P., 2012, *Chełmno and the Holocaust. The history of Hitler's First Death Camp*, London.
- Piper F. Świebocka T., 1993, *Auschwitz – Nazistowski Obóz Śmierci*, Oświęcim-Brzezinka.
- Reder R., 1946, *Bełżec*, Kraków.
- Serwański E., 1964, *Obóz zagłady w Chełmnie nad Nerem*, Poznań.
- Strzelecka I., 1995, *Budowa, rozbudowa oraz rozwój obozu i jego filii*, [w:] Długoborski W., Piper F. (red.), *Auschwitz 1940–1945*, t. 1, Oświęcim-Brzezinka.
- Sulimierski W., 1993, *Sobibór hitlerowski obóz śmierci*, Chełm.
- Świebocka T., 1993, *Auschwitz: a history in photographs*, Warszawa.

Strony internetowe

- http://www.70.auschwitz.org/index.php?option=com_content&view=article&id=190&Itemid=176&lang=pl (dostęp: 07.07.2015).
- http://www.ofpc.pl/pliki/PIOTR_SETKIEWICZ.pdf (dostęp: 07.07.2015)
- <http://www.deathcamps.org/sobibor/pic/bmap21.jpg> (dostęp: 08.07.2015)
- <http://www.dws-xip.pl/reich/zaglada/oboz1.html> (dostęp: 08.07.2015)
- <http://www.majdanek.com.pl/obozy/majdanek/strzezenie%20obozu.html> (dostęp: 08.07.2015).

The boundaries of the Nazi concentration and extermination camps in occupied Poland

Summary

On occupied Polish territory during the Second World War, the Nazis established two special types of camps: concentration (Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau, KL Lublin, KL Płaszów), and extermination camps (SS-Sonderkommando Kulmhof, the

Sonderkommando Belzec der Waffen-SS, SS-Sonderkommando Treblinka, SS-Sonderkommando Sobibor). Each of them covered a closed area, whose boundaries were determined in the form of a specific line or point objects. Internal borders (the zones separating inner camp), direct (right border) and external one can be distinguished morphologically. Direct boundaries of the camps were varied: from a single fence to multiple lines of barbed wire and watchtowers. The least developed border had Kulmhof, while the most developed border zone isolation system developed in Auschwitz-Birkenau.

Key words: concentration camps, death camps, boundary, morphology.

Łukasz Węgrzyn, mgr

Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych, Wydział Nauk Geograficznych,
Uniwersytet Łódzki, 90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31